

A TAKTIKA, STRATÉGIA ÉS VÉGCÉL ÖSSZEFÜGGÉSEI LENIN TOLSZTOJ-ÉRTÉKELESEBEN*

HERMANN ISTVÁN

Mikor Lenin a „Mi a teendő?”-ben felvázolta az ösztönösség és tudatosság egymáshoz való viszonyát, felvetődött a konkrét lépések és a végcél egymáshoz való viszonya is. Lenin ezzel összefüggésben ironikusan visszautasítja az ökonomisták citatológiáját — mellyel a fejére olvassák a marxi megállapítást arról, hogy a valóságos mozgalom lépései többet érnek minden elméletnél —, mondván, hogy az legalább annyira nem helyénvaló, mint a haldokló házában így köszönni: adjon isten minden jót, diófából koporsót.

Annak fontosságát, hogy a teoretikus orientálás-megoldás nélkül mennyire lehetetlen a tényleges forradalmi helyzetekben a munkásmozgalomnak helyesen tájékozódnia, illetve, hogy az elmélet szerepének megítélése milyen nagy és reális probléma, aktuálisan is jól érzékelteti Erich Fromm — éppen azzal, hogy jellegzetesen félreérti Lenin gondolatvilágát:

„Oroszország éppen az ellentéte volt Németországnak. Iparilag a legelmárgabb volt az összes európai nagyhatalmak között, éppen azon volt, hogy egy félféudális rendszertől megszabaduljon, noha a tulajdonképpeni ipari szektor maga igen fejlett és centralizált volt. A cárizmus hirtelen összeomlása vákuumot teremtett, Lenin pedig azzal, hogy az egyetlen másik hatalmat, mely a vákuumot kitölthette volna, az alkotmányozó gyűlést, feloszlatta, azt a reményt táplálta, hogy a félféudális fázisból egyetlen ugrással közvetlenül az iparosodott szocialista rendszerhez lehet elérni. Lenin politikája azonban nem a pillanat szülötte volt, sokkal inkább logikus konzekvenciája politikai gondolkodásának, amely sok évvel az orosz forradalom kitörése elé nyúlt vissza. Akárcsak Marx, ő is hitt a munkásosztály társadalmat felszabadító történelmi missziójában; de kevésbé bízott a munkásosztálynak abban a képességében, hogy ezt a célt ösztönösen elérje. Csak ha a munkásosztályt — így gondolta — hivatásos forradalmárok egy kis, fegyelmezett csoportja vezetné; csak ha ez a kis csoport a — Lenin szerint való — történelmi törvények érvényesítésére rákényszerítené, győzhetne a forradalom, és lenne megakadályozható az, hogy ez az osztálytársadalom egy újabb formájában végződjék. Lenin beállított-ságának döntő pontja az volt, hogy hiányzott a hite a munkások és parasztok spontán akcióiban, mégpedig azért, mert nem hitt az emberben. Lenin koncepciójának ez a hitetlensége az emberben közös volt az antiliberalis és klerikális eszmékkel, másfelől viszont a történelem folyamán minden igazi haladó mozgalom az emberben való hiten alapult; ez a demokrácia és a szocializmus alap-feltétele. Az emberiségbe vetett hit az emberbe vetett hit nélkül vagy őszintétlen, vagy pedig, ha őszinte, olyan eseményekhez vezet, amelyeket az inkvi-

* Fejezet a szocialista kultúra problémáiról szóló készülő könyvből.

zíciónak, Robespierre terrorjának és Lenin diktatúrájának tragikus történetéből ismerünk. Sok szociáldemokrata és szociálforradalmár ismerte fel Lenin koncepciójának veszélyeit; senki sem látta világosabban ezeket, mint Rosa Luxemburg. Arra figyelmeztetett, hogy *demokrácia és bürokrácia* között kell választani — és az oroszországi fejlődés bebizonyította jóslatainak helyességét. A kapitalizmus lángoló és kompromisszum nélküli kritikusa volt, és egyúttal megrendíthetetlen, mély hite volt az emberben.” (Erich Fromm, „Der moderne Mensch und seine Zukunft”, Majna-Frankfurt 1955, 211—212.)

Frommnak abban teljesen igaza van, hogy a spontaneitás és tudatosság *antagonisztikus* szembeállításra szükségképpen antihumánus következtetésekhez vezet. Leninnél azonban erről szó sincs — nála a tudatosság mintegy ráépül a spontaneitásra, ennek korlátozottságát korrigálja, és szektás vagy szűk körű horizontját kitágítja.

Lenin, amikor az ösztönösség, a munkásosztály ösztönös fejlődésének különböző fokozatairól s a tudatosságról mint az ösztönös fejlődés betetőzéséről beszél, a proletariátus fejlődésében megkülönbözteti a magábanvaló, a magáértvaló, valamint a magában- és magáértvaló osztályt. Az ösztönösség „csak a munkásosztályra irányítja a munkásság figyelmét”, vagyis magábanvaló osztálynak fogja fel a munkásosztályt. Az ösztönösség következő fokán „főleg a munkásosztályra irányul a figyelem”, ilyenkor beszélhetünk arról, hogy az osztály magáértvaló, végül az osztály igazi öntudatosodása csak e két foknak a tudatossággal való összekapcsolása révén lehetséges, amikor már a történelmileg lehető teljességgel „ismeri saját helyzetének összefüggését a társadalom valamennyi rétegével”, s ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a munkásosztály magában- és magáértvaló osztállyá válik.

E dialektikus fejlődési folyamat felismerése — különösen akkor, amikor konkrét forradalmi feladatokról és konkrét forradalmi harcokról van szó — már egyáltalán nem elméleti kérdés. Olyannyira nem, hogy már a történelmi folyamatnak az *egyés* fázisában, vagyis a taktikában is meghatározó jellegű. Ha ugyanis egy tudatos munkásosztály áll készen egy forradalmi szituációban, akkor a taktikai jelszó természetesen egészen más, mint abban az esetben, ha egy pusztán ösztönös munkásosztály kerül bele a forradalmi folyamatba. Lenin, részben Marxtól tanulva, részben a történelem általános menetének, különösen pedig a 48-as forradalmak történetének következtetéseit levonva úgy látta, hogy a munkásosztály a polgári demokratikus forradalomban is vezető szerepet játszhat. Ennek azonban éppen az a feltétele, hogy a munkásmozgalom az öntudat fokára emelkedjék, vagyis ne pusztán a konkrét *egyés* adottságok szerint orientálódjék, hanem világtörténelmi távlatban. Nagyon világosan fejeződik ez ki akkor, amikor Lenin a mensevik koncepciót így jellemzi:

„Nekünk, szociáldemokratáknak, a bíráló szabadsága, az öntudat elmélyítése, a kívülről való cselekvés. Nekik, a burzsoá osztályoknak: a cselekvés szabadsága, szabad tér a forradalmi (értsd: liberális) vezetés számára, a 'reformok' felülről való végrehajtásának szabadsága.”

Majd így folytatja:

„A marxizmusnak ezek a vulgarizálói sohasem gondolkodtak el Marxnak azokon a szavain, hogy a kritika fegyvere nem pótolja a fegyverek kritikáját. Hiába veszik fel Marx nevét, taktikai határozataikat valójában a frankfurti burzsoá fecsegők szellemében állítják össze, akik szabadon bírálták az abszolutizmust, elmélyítették a demokratikus tudatot és nem értették meg, hogy a forradalom ideje a cselekvés, a felülről és alulról való cselekvés ideje. A marxiz-

must üres okoskodássá változtatva, az élenjáró, legeltökéltebb és legerélyesebb forradalmi osztály ideológiáját az osztály legfejletlenebb rétegeinek ideológiájává tették, azoknak a rétegeknek ideológiájává, amelyek elbújnak a nehéz forradalmi-demokratikus feladatok elől . . .” („A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban”, Összes Művei 11, Budapest 1966, 78—79.)

A konkrét kérdés tehát lényegében az, hogy egy az öntudat fokán álló munkásosztály kerül-e szembe a kilencszázas évek elején az adott taktikai problémával, vagy pedig egy olyan, melynek figyelme csupán önmagára irányul, tehát nem öntudatos. Azaz a taktikát az dönti el, hogy a munkásosztály tudatosságának vagy spontaneitásának alapján állunk-e — ez utóbbi esetben gyakorlatilag szükségképpen le kell mondani a végecélről, az egész társadalom felemeléséről, és az (állítólag) széles perspektívával rendelkező burzsoázia kezébe kell átadni a (fentiekből következően csak) polgári forradalom vezetését.

A forradalmi mozgalom realitásaihoz természetesen nemcsak a tudatos munkásság, hanem a tudatos paraszttömegek lendülete is hozzá tartozik. Nyilvánvaló, hogy a múlt századi muzsik semmiféleképpen nem válhatott a forradalmi munkásosztály szövetségessé. Az a mensevik koncepció, mely az 1905-ös forradalmi hullámban a vezetést a burzsoáziának engedte volna át, nemcsak azzal függött össze, hogy a munkásosztály öntudatát (a valóságos viszonyokról való tudatos és kultúrált áttekintését) vonták kétségbe, hanem azzal a felfogással is, hogy a parasztság ebben a forradalomban nem képes nem elmaradott, nem földhöz ragadt módon viselkedni. Ki az tehát ebben az időszakban, aki — hogy Fromm kifejezésével éljünk — „nem bízik az emberekben”? A válasz egyértelmű. Lenin viszont észrevette: a parasztság a XX. század elején rohamléptekkel változik — nem ugyanarról a parasztságról van már szó, amely a narodnyikok vagy a mensevikek elképzelésében él. Nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a parasztság természetes szövetségese a proletariátusnak egyfelől azért, mert csak tőle várhatja a radikális földreformot, de szövetségessé válik azért is, mert az első jellegzetesen imperialista jellegű háborúban, a japán—orosz háborúban többet tanult rövid néhány hét leforgása alatt, mint előző évszázadokig.

Ezzel analóg felismerés jelenik meg a már a századfordulóra készen álló „Háború és béke”-ben, melyben Tolsztoj az orosz társadalom osztályának és rétegének a napóleoni háborúkban rohamosan fejlődő történelmi tapasztalatait ábrázolta (s éppen ezt nem értette meg Plehanov, mikor Platon Karatajevet csak Bezuhov lelkiállapotának rajzához szükséges figurának minősítette). Lenin azért érthette meg mélyen Tolsztojt, mert a — japán—orosz háborúval kapcsolatosan — mutatis mutandis hasonló következtetésre jutott. Az előbbiek alapján szükségszerű volt, hogy a mensevik állásponton álló Plehanov elutasítsa Tolsztojt, míg a bolsevik állásponton álló Lenin az orosz forradalom tükrének nevezze.

Lenin meglátása a parasztság fejlődéséről visszavezet a marxi totalitás-felfogás alapját jelentő egyenlőtlen fejlődés elvéhez. A szerves, organikus fejlődést tételező gondolat, amely szerint az ellentmondások legfeljebb ismeretelméletileg lépnek fel a már és a még nem ismert határán, természetesen képtelen felfogni, hogy a háború szörnyűségei megteremtik azokat a gyakorlati tapasztalatokat, melyek egészen hirtelen érlelik meg a legszélesebb néptömeget jelentő osztályt, adott esetben a parasztságot. Lenin ezt a japán—orosz há-

borúval kapcsolatosan így elemzi (hogy azután az első világháborúval kapcsolatban még nagyobb nyomatékkel fejtse majd ki): „Sőt mi több: nemcsak a radikális agrárátalakulás köti a parasztságot a forradalomhoz, hozzákötik összes általános és állandó érdekei is. Még a proletariátus elleni küzdelemben is szüksége van a parasztságnak a demokráciára, mert csak a demokratikus rendszer tudja pontosan kifejezni a parasztság érdekeit és csak a demokratikus rendszer tudja túlsúlyra juttatni a parasztságot mint tömeget, mint többséget. Minél felvilágosodottabb lesz a parasztság (s a Japán elleni háború óta olyan gyors iramban folyik felvilágosodása, amelyet el sem tudnak képzelni azok, akik megszokták, hogy csak iskolai mértékkel mérjék a felvilágosodást), annál következetesebb és határozottabb híve lesz a teljes demokratikus forradalomnak, mert a parasztsá számára a nép hatalma nem félelmetes, mint a burzsoázia számára, hanem előnyös.” (Uo. 81.)

Nyilvánvaló, hogy minden olyan szemlélet, amely a társadalmi mozgás, fejlődés hajtóerejét a tőke és munka harcára, a kapitalizmus és proletariátus ellentétére redukálja, egyszerűen elzárja maga elől az ilyenfajta következtetések lehetőségét. Lenin viszont felismerte azt, hogy egyfelől egy tudatosan vezetett munkásmozgály, másfelől egy, az öntudatosodás folyamatában levő parasztság áll az adott helyzetben készen — ezért javasolja a munkásosztály és parasztság forradalmi demokratikus diktatúráját mint stratégiai célt. Az egyes — a taktika —: a polgári demokratikus forradalmat a munkásosztálynak kell vezetnie, minthogy ez képes valóban demokratikus átalakulást végrehajtani, a különös — a stratégiai cél —: az adott időszakban nem lehet a proletárdiktatúra, hanem kizárólag a munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája. Ha a végcélt mereven elválasztjuk az egyestől és a különöstől, doktrínává merevül — így kerül a különös ellentmondásba a munkásmozgalomban addig uralkodó doktrínákkal. (Ebben az időszakban például éppen a mensevikek léptek fel azzal a gondolattal, hogy a forradalmi kommünöket kellene megteremteni.) Lenin azonban egyszerűen félretette a doktrínákat; leszögezi, hogy mi sem károsabb, mint túlhaladott, időszerűtlen kategóriák mögé rejteni a jövő feladatait: „A történelemben szerepet játszott kifejezés megbűvölő varázsa ilyen esetekben üres és káros csillogássá, gyerekes játékká válik.” (Uo. 63.)

Valóban a munkásmozgalom egyik legfontosabb feladata ellenállni a legfeljebb általános, absztrakt tendenciát jelölő szavak és kategóriák mágiájának. Használhatatlanságuk különösen nyilvánvaló, amikor éppen az egyes, a taktikai lépések konkrét meghatározása, valamint a különös, vagyis a stratégiai cél kitűzése a feladat.

A mensevizmusnak ebben a vonatkozásban nem az volt a hibája, mintha egyáltalán nem törődött volna a munkásmozgalom taktikai kérdéseivel és, legalábbis elvileg, nem tartotta volna fenn a végcélt (taktikája — hibásan — az volt, hogy a munkásmozgalmat általában alá kell rendelni a burzsoáziának, „végcélja” pedig — ugyancsak hibásan —, hogy ahol lehetőség nyílik rá, meg kell alakítani a kommünöket). Az adott összefüggésben az volt az alapvető hibája, hogy a konkrét gyakorlatot egyoldalúan értelmező elméleti pozíciójából következően szükségszerűen kihagyta a számításból a stratégia, a különös mozzanatát, illetve prefabrikált fogalmaiban összemosta a taktikával és a céllal. A különösséget azonban a munkásmozgalom praxisa számára sohasem lehet előregyártott elemekből megfogalmazni, mert az egyest egyáltalában nem lehet prefabrikálni, az előregyártott általános pedig maga az üresség.

Tehát a különös történelmi értelemben éppen annyira individuális, és nem világítható meg termékenyen egy analógia segítségével. A plebejus diktatúra koncepciója tehát éppen ebből a szempontból szembenáll mind a realitásoktól utopisztikusan elszakadó, mind pedig a teljesen reálisnak látszó, de csupán csak prakticista, szűk látókörű elképzelésekkel.

A stratégia mint a társadalmi praxis különöse azonban korántsem jellemezhető pusztán úgy, mint közvetítő elem taktika és végecél, egyes és általános között. Központi szerepe nem is különösségében áll, hanem abban, hogy a stratégiai cél már történelmi jelentőségű, mely a — hegeli értelemben vett — hisztoricizmust és a praxist kapcsolja össze. Az, hogy az opportunizmus a stratégia szerepét alábecsüli, összefügg azzal, hogy egyszerűen alárendeli a munkásmozgalmat az adott történelmi szituációnak, és nem hajlandó történelmivé tenni abban az értelemben, hogy történelmi jelentőségű célok megvalósításáért küzdjön a gyakorlatban

A marxi gondolatvilág három tartópillére — a történetiség, az antropológiai elv és a praxis — a stratégia kiemelt fontossága szempontjából új dialektikát teremt. A stratégiában ugyanis mintegy fókusként van együtt a történelmi fejlődés általános tendenciája és a munkásmozgalom történelmi — mégpedig az antropológiailag, tehát az emberi tudatosság szempontjából megalapozott — gyakorlata. Ez a stratégia határozza azután meg a konkrét taktikai lépéseket lefelé, és mutat — néha kerülőutakon át — fölfelé, a végecél felé. És hogy itt mennyire nem lehet kihagyni a történelmi elemzést, hogy a praxis közép-pontba állítása egyúttal az elmélet középpontba állítása is, azt világosan mutatják azok az analízisek, amelyek Lenin 1905-ös írásaiiban állandóan újra és újra felmerülnek. Ilyen egészen konkrét analízis található például a „Politikai sztrájk és utcai harc Moszkvában” című cikkében, ahol többek között a következőt írja:

„A munkások kitartó küzdelme, az állandó sztrájkok, tüntetések, részleges felkelések, mindezek a, mondhatnánk próbaütközetek és összecsapások elkerülhetetlenül bevonják a katonaságot a politikai életbe, s ennél fogva a forradalmi kérdések körébe is. A harci tapasztalatok gyorsabb és mélyrehatóbb felvilágosító munkát végeznek, mint amilyet más körülmények között éveken át folyó propaganda végezhetne. A külháború véget ért, de a kormány nyilvánvalóan fél a foglyok hazatérésétől és a mandzsúriai hadsereg hazahozatalától. Egyre több hírt hallani e sereg forradalmi hangulatáról. Az olyan tervek, hogy a mandzsúriai hadsereg katonái és tisztjei számára földműves kolóniákat létesítenek Szibériában, természetesen csak fokozzák a forrongást — még ha ezek a tervek csak tervek maradnak is. A mozgósítást a békekötés ellenére sem állították le. Mindinkább nyilvánvalóvá válik, hogy a hadsereg teljes egészében és kizárólag a *forradalom ellen* van szükség. S ilyen körülmények között nekünk, forradalmároknak, semmi kifogásunk sincs a mozgósítás ellen, sőt hajlandók vagyunk üdvözölni. A kormány azzal, hogy mind újabb alakulatok harcbevételével akadályozni igyekszik a kibontakozást és hogy egyre több katonát szokat hozza a polgárháborúhoz, nemhogy megszüntetné az összes válságok forrását, hanem ellenkezőleg, kiszélesíti talajukat.” (Uo. 337—338.)

Leninnél azonban a konkrét elemzésnek mindig csak egyik része, egyik oldala az, hogy a legszélesebb tömegek rengeteget tanulnak egy olyan időszakban, amely mozgásba hozza a társadalom minden rétegét, és elmaradott rétegeket szervezett egységgé teszi a hadseregen belül. Ezt a tanulságot semmivel nem lehet pótolni. S nagyon összefügg ez a gondolat Engelsnek élete utolsó

szakaszában levont azzal a következtetéssel, hogy a hatalmat a régi harci formák segítségével meghódítani nem lehet — a gépfegyver korában fegyvertelen munkások harca önmagában nem döntheti el a hatalom kérdését. Ezt a II. Internacionálé úgy „értelmezte”, hogy Engels magát a forradalmi harcot nem tartja aktuálisnak. Lenin a változott helyzetben — és ez konkrét elemzésének másik része — megtalálva a választ Engels problémájára, a döntő tényezőnek a katonai alakulatok forradalmasítását tartotta. Ez volt a konkrét és legfontosabb taktikai kérdés — a parasztság, illetve a katonaság megnyerése a forradalom ügyének. Ez volt az az egyes lépés, amely elvezethetett a Lenin által kitűzött stratégiai célhoz, a munkások és parasztok forradalmi demokratikus diktatúrájához. S ezzel kapcsolatos az a lenini gondolat, mely a munkáosztály öntudatának kérdésére hívja fel a figyelmet. Az egyik tényező a legszélesebb néptömegek, a parasztság és a katonaság forradalmasodása, a másik tényező a munkáspárt abszolút tudatossága. Ezt a tudatosságot azonban nem prefabrikáltak és beszilykoltnak fogja fel Lenin, hanem az egyéni gondolkodás, az egyéni átgondolás eredményének: „Csak az érdemli meg a párttagnak és a munkáspárt építőjének nevét, aki figyelmesen tanulmányozza, végiggondolja és önállóan dönti el pártjának kérdéseit és *sorsát*.” („Vitás kérdések”, Összes Művei 23, Bp. 1969, 77.)

A tömegek tapasztalatok révén történő forradalmasodása és a párt minden egyes tagjának individuálisan tudatos gondolkodása, a párt problémáinak egyéni felelősséggel történő átgondolása — ezek az alapfeltételei annak, hogy taktikáról és stratégiáról egyáltalán beszélni lehessen. Ezek nélkül taktikáról és stratégiáról szólni üres fecsegés, de az a végcélról szóló teljesen utópisztikus álmodozás is.

A stratégia fenti értelmezése alapján értékelhette Lenin politikailag és esztétikailag egyaránt helyesen Tolsztojt. Az orosz forradalom tükrének nevezi — holott Tolsztoj egyáltalán nem értette meg az orosz forradalmat. Lenin azonban átlátta, hogy a stratégiának fel kell ölelnie mindazokat a mozzanatokot, számba kell vennie mindazokat a tendenciákat, amelyek ugyan ösztönösek, de egyáltalán nem értik át a forradalmi mozgásnak a végcéllal való összefüggését, nem a helyzet teljes áttekintésén alapulnak, de a régi lerombolásához hozzájárulnak: „Hogy nevezhető tükörnek az, ami szemmeláthatólag helytelenül tükrözi a jelenségeket? Csakhogy a mi forradalmunk rendkívül bonyolult jelenség; közvetlen végrehajtóinak és résztvevőinek tömegében sok olyan szociális elem van, amely ugyancsak nyilvánvalóan nem értette meg azt, ami történt, ugyancsak elzárkózott a tulajdonképpeni történelmi feladatok elől, amelyek elé az események menete állította őket. És ha igazán nagy művésszel van dolgunk, a forradalomnak legalább egyik-másik lényeges oldalát tükröznie kellett alkotásaiban.” („Lev Tolsztoj mint az orosz forradalom tükré”, Összes Művei 17, 192.) S Lenin azt is meglátta, hogy a nagy művészet egyik alapvető jellegzetessége éppen abban áll, hogy ráirányítva a figyelmet a néptömegekben meglevő tendenciákra, elősegíti egyfelől a kibontakozásukat, másfelől pedig a tudatos felhasználásukat.

A stratégia nem valamiféle elvont ideál kitűzése vagy megvalósítása, hanem a konkrét reális helyzet és a néptömegek s a munkásmozgalom tudatossági fokának dialektikájából áll elő. E lényegének megértése teszi lehetővé, hogy a művészet szerepét felismerhessük. E stratégiai koncepcióval függ össze a művészet objektív szerepéről Leninnél kibontakozó koncepció. Az, amit Shakespeare jelentett Marx számára, Lenin számára ebben az időszakban Tolsztoj

jelenti. Igaz, Tolsztoj nem a teljességét tükrözi a forradalomnak — az extenzív totalitás ábrázolása feltételezné a taktika, a stratégia és a végcél teljes átlátását —, csak egy oldalát, de Lenin egyáltalán nem is követeli meg a művésztől az extenzív totalitást. Sőt, ellenkezőleg, ő az, aki (1909 nov. 16-i levelében) Hegelre hivatkozva Gorkijt figyelmezteti: „az élet eleven ellentmondásai sokkal gazdagabbak, sokoldalúbbak, tartalmasabbak, mint azt az emberi elme eleinte gondolná”. (Művei 34, Bp. 1956, 412.)

A művésznak tehát ugyan tekintetbe kell vennie az élet rendkívüli bonyolultságát, az esztétikai követelmény azonban nem a bonyolultság teljességének, hanem csupán egyik oldalának tükrözése, de ennek az oldalnak azután a teljes mélységét feltárva. Ezért tudja Lenin, hogy Tolsztoj hagyatékát átveszi és tanulmányozza majd a proletariátus, hiszen Tolsztoj ajkán az orosz népnek az a sokmillió tömege szólalt meg, amely már gyűlöli az orosz élet urait, bár „*még* nem jutott el odáig, hogy tudatosan, következetesen, a végső-kig, engesztelhetetlenül harcoljon ellenük. A nagy orosz forradalom története és kimenetele megmutatta, hogy éppen ilyen volt az a tömeg, amely az öntudatos, szocialista proletariátus és a régi kormányzat elszánt védelmezői között állott. Ez a tömeg — elsősorban a parasztság — a forradalomban megmutatta, mennyire gyűlöli a régit, milyen fájón érzi a mai rendszer minden terhét, milyen nagy benne a spontán törekvés arra, hogy megszabaduljon ezektől a terhektől és jobb élethez jusson . . . A legmélyebb rétegekig háborgó nagy néptenger tükröződött Tolsztoj tanításában minden gyöngességével és minden erős oldalával együtt.” („Tolsztoj és a proletárharc”, Összes Művei 20, Bp. 1969, 64.)

Olyan szemlélet áll itt előttünk, melyben a művészetet ugyan a politika aspektusából szemlélik, a politikát azonban nem abszolutizálják, hanem érvényesítik benne mindazokat a hozzá mint totalitáshoz tartozó mozzanatokat, amelyeket Marx elméletileg vázolt fel. A leninizmus ebben az értelemben nem más, mint a marxizmus filozófiai elveinek helyes, maradéktalan és tökéletes transzponálása az aktuális munkásmozgalmi politikába. A gondolati középpont Marxnál és Leninnél egyaránt ez a totalitás: Marxnál e totalitás tartalma az egyenlőtlen fejlődés gondolata, Leninnél az osztályok és rétegek hirtelen fölfejlődése. És miképpen Marxnál e totalitás létrejöttében kiemelkedő jelentőségük van a közvetítő mozzanatoknak, úgy Leninnél is kulcsszerepe van a politikai élet közvetítő mozzanatának, a stratégiának.

Lenin igen részletesen elemzi a Tolsztoj művészetéhez fűződő burzsoá és kispolgári reflexiókat. Világosan látja, hogy Tolsztoj művészetének, mint minden művészetnek, lényeges vonása a megrögzött szokások, megmerevedett gondolatmenetek, korlátok feltárása, meglazítása, szétfeszítése. „Tolsztoj bírálatát azért jellemzi olyan érzelmi erő, olyan szenvedélyesség, meggyőző erő, frissesség, őszinteség, olyan merészség a „dolgok nyitjának kutatásában”, a tömegnyomor igazi okainak keresésében, mert valóban annak a sok millió parasztnak a felfogásában beállott törést tükrözi, akik alighogy megszabadultak a jobbágyságtól, máris azt látják, hogy e szabadság mögött a tönkremenés, az éhhalál, a városi „ravaszdik” közötti földönfutó élet stb. új rémei lappanganak.” („L. N. Tolsztoj és a mai munkásmozgalom”, Összes Művei 20, 36.) Az új, rugalmasabb érzelmi, erkölcsi szokásbeli és gondolati beidegzések természetesen még nem öltenek határozott formát. A művészet természetesen sohasem hoz létre új gondolati, érzelmi, erkölcsi stb. beidegzéseket — legfeljebb

kialakulásukat intonálja, az emberi tudat- és érzelmvilágban elősegíti az új orientációkat.

Éles bírálata mellett Lenin mélységesen tisztelt Tolsztojban azt, hogy a parasztság felfogásában beállott törést képes tükrözni, még ha konkrétan új, helyes felfogást nem is tud nyújtani, meglátja, hogy éppen ez a törés és e törés következménye — a spontán felháborodás a cárizmus ellen — az, amire a proletariátusnak és a tudatos munkásmozgalomnak építenie kell és lehet. A művészi feladat éppen ennek a törésnek megdöbbszentő bemutatásában és ezzel egyszersmind a mélyítésében, szélesítésében áll. Éppen ezért — mivel alkalmas arra, hogy a forradalmi tendenciák egyik legkiválóbb emelője legyen — válik a tolsztoji művészten Lenin szemében esztétikai példaképpé és mértékké. A művészetnek tehát nem szabad és lehet leszűkülnie és nem szabad bármilyen szempontból sem elmerévitenie gondolatokat, érzelmeket stb. Mindez természetesen összefügg azzal az általános lenini elvvel, mely a kultúrát a legszélesebb értelemben fogja fel, mert egy haladó és dinamikus mozgalom számára a legnagyobb veszély az érzelmi, gondolati, erkölcsi, szokásbeli stb. doktrinárság, az embernek mint individuumnak az a szellemi mozgékony-ság-vesztése, amellyel szükségképpen hozzátapad a fennállóhoz. Ezért figyelmezteti Gorkijt (1908 febr. 25-i levelében) a következőképpen: „Ezenkívül véleményem szerint egy művész minden filozófiából sok hasznot meríthet. Végül teljesen és feltétlenül egyetértek azzal, hogy a művészi alkotás kérdéseiben Ön a legilletékesebb és hogy ha *efféle* nézeteket merít művészi tapasztalataiból, vagy pedig egy *akár idealisztikus filozófiából is*, olyan eredményekre juthat, amelyek óriási hasznot hajthatnak a munkáspártnak.” (Gorkijnak a dekadencia ellen írott, a „Személyiség széthullása” című cikkéről van szó — *H. I.*; Művei 13, Bp. 1954, 467.)

Helytelen, hamis tehát minden olyan beállítás, hogy Lenin az irodalom, a művészet doktrinér korlátozását követelte volna meg, pártosságukat úgy képzelve el, hogy utopisztikus módon vagy elvont dogmatikusan akár a végcélhoz, akár pedig a taktikához tapadjanak. Világos, hogy a művészetnek a mozgási szférája tendenciájában a különösség felé mutat. Afelé mutat, a stratégia irányába tart, de nem azonos a stratégiával sem. Nem rendelődik alá a stratégiának, csupán annyiban, amennyiben a stratégia a valóság egész mozgásfolyamatának a fókuszsa. Ebből érthető meg, hogy a művészetnek nincs és nem is lehet ideál-teremtő funkciója, mint ahogy az elméletnek nincs, a művészetnek sincs és nem is lehet érzelmi és egyéb reagálásokat konzerváló-merevítő szerepe. A művészet felold és felszabadít. Tolsztoj és Gorkij művészetének éppen ezt a nagy felszabadító szerepét tudja értékelni Lenin, a felszabadításnak nemcsak közvetlen politikai értelmében, hanem a felfogásmód egésze szempontjából.

Igy azonban egy olyan művészetszemlélet jön létre, mely teljességét tekintve egyedülálló. A művészet nem egyszerűen kifejezés, nem is egyszerűen meghatározás, hanem minden réginek az oldása, a rossz beidegzések cseppfolyóssá tétele azáltal, hogy megkérdőjelezi őket — de éppen ezért nem is pusztán negáció —, és éppen kérdőfeltevő jellege miatt válhat a pártmunka segítőjévé. Persze csak akkor, ha az előbb jelzett széles körben méri fel a jelenségeket — ha ugyanis a munkásosztály öntudata a társadalom egészéről való ismeretéhez, az általános kultúrához kapcsolódik, akkor csak az a művészet állhatja meg a helyét, amely szintén nem leszűkített módon, részlegesen, partikulárisan, hanem a maga egészében felszabadító hatású. Mikor Lenin arról beszél, hogy

Tolsztoj művészete a forradalom rendkívül bonyolult mozgásainak csupán egyik oldalát tükrözi, akkor ezzel nem Tolsztoj művészetének részlegességére utal. Éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozza, hogy az orosz forradalom fejlődésének totális tükrét nyújtja, s ide — minden dogmatizmus nagy meglepetésére — Tolsztoj egész munkásságát beleérti, a napóleoni háborúk korszakának problematikájától kezdve az Anna Karenina-problémán át a nyehljudovi dilemmáig. A művészi totalitás nem minden oldal tükrözésében áll — a művészet totalitásának lényege az, hogy a régi társadalmi viszonyok alapján helyesnek látszott összes beidegzéseket segít feloldani fetisizmusukkal együtt, felszabadít tőlük. Nem véletlenül írja a „Filozófiai füzetek”-ben: „Nem tudjuk a mozgást elképzelni, kifejezni, lemérni, ábrázolni anélkül, hogy meg ne szakítanók a folytonost, hogy le ne egyszerűsíténők, el ne durvítanók, fel ne darabolnók, el ne ölnők az elevent. A mozgás gondolati ábrázolása mindig eldurvítás, előlés — és ez nemcsak a gondolati, hanem az érzeti ábrázolás is, és nemcsak a mozgásé, hanem *minden* fogalomé.” („Filozófiai füzetek”, Művei 38, Bp. 1961, 244.)

Ez az a dialektikus princípium, amely Leninnél érvényesül, és a mozgás fogalmi ábrázolásának e szükségszerű korlátját haladhatja meg (noha ismét más korlátok árán) a művészet. A művészet ilyen szempontból tehát jobban megközelítheti a mozgás valóságos folyamatát, tekintettel arra, hogy nem egy fogalmi tükör, hanem a maga módján új objektiváció. Ez az objektiváció — mint ezt Lenin Tolsztojnál elemzi, és mint erre a Gorkijhoz intézett levélben utal — mindenképpen sokkal szélesebb és sokkal rugalmasabb áttekintést tételez fel a valóságról, mint azt — ismét belsőleg — a munkásmozgalom kifejleszthetné. Ilyen szempontból tehát a teoretikus munka és a művészi munka közös jellegzetessége, hogy olyan „külső” elemeket közvetít a munkásmozgalom felé, amelyek a munkásmozgalom történeti önismeretéhez feltétlenül hozzá tartoznak. S ezt semmiképpen nem szabad elfelejteni. (Gondoljunk például arra, hogy Plehanov milyen gúnnyal beszélt azokról a nemesi fészkekről, amelyeknek ábrázolása a klasszikus orosz irodalom középpontjában áll. Csakhogy éppen e nemesi fészkek ismerete is, és nem is pusztán ismeretük, hanem a róluk való felfogás, illetve az ábrázolás módja mind hozzájárul a munkáosztály önismeretéhez.)

Azoknak a taktika és stratégia körüli polémiaíknak, melyeknek gyújtópontja az 1905-ös forradalom volt, lényegi tartalmuk az volt, hogy a munkásmozgalmat egy szűkös értelemben fogjuk-e fel, vagy pedig az osztálytársadalmi fejlődéssel összefüggésben. Jellemző, hogy Gorkij, aki a munkásmozgalomnak is kiemelkedő képviselője volt, mint író mennyire ösztönösen érezte ezt az összefüggést. Darabjai, regényei, Lukács szerencsés kifejezésével élve, a forradalom előtti Oroszország emberi komédiáját nyújtják. Korántsem csupán a munkáosztály belső problémáit ábrázolják, hanem a legkülönbözőbb osztályok, rétegek életét és fejlődését tárják fel. Természetesen nem arról van szó, hogy csavargókról szóló korai műveiben, vagy az „Anyá”-ban vagy az „Ellenségek”-ben Gorkij ne a proletariátus sajátos kérdéseit feszegetné, de sohasem szabad elfelejteni, hogy az „Ellenségek” mellett ott van Gorkij 900-as évekbeli oeuverjében az „Éjjeli menedékhely”, a „Nap fiai”, a „Nyaralók” stb. Igen jellemző, hogy Plehanov mennyire elsősorban az „Ellenségek” iránt érdeklődött, és nagyon érdekes, hogy ezzel kapcsolatosan milyen következtetést von le. Ezt írja:

„Megsemmisíteni a kopejkát! Véget vetni a létért való annak a szörnyű

és szégyenletes küzdelemnek, mely most az emberi társadalomban folyik! Még a magasabb társadalmi körök álláspontján álló ember is teljességgel képes arra, hogy ennek a célnak fenségességétől átengedje magát hatni. De láttuk már: „kopejkára” törekedni nála annyit jelent, mint a *materiális* szükségletek kielégítésének új eszközeit megszerezni. Ezért a „kopejka megszüntetésének” a kérdése az ő számára nem a társadalmi viszonyokra vonatkozik, hanem áthelyeződik a *morál területére*. A kopejka hatalmát megsemmisíteni annyit jelent, mint szerényen élni, nem hozzászokni a luxushoz, kevéssel megelégedni. A kopejkát megsemmisíteni — ez önmagában annyit jelent, mint a bírvágyat és más bűnöket kiirtani magunkból. Jöjjetek rendbe önmagatokkal, és minden jóra fordul. „Isten birodalma bennetek van.” Olyan emberek számára, mint Levsin (az „Ellenségek” hőse — *H. I.*), a „kopejka” megszüntetésének a kérdése szükségképpen társadalmi kérdéssé válik. Levsin ahhoz a társadalmi osztályhoz tartozik, mely a „kopejkáért” való küzdelmet akkor sem adhatná fel, hogyha elhatározná, hogy a „felsőbb osztályokból” való jó emberek jótanácsát követi: szerényen egyszerűen azért nem élhet, mert *nem a feleslegért, hanem a szükségesért* kell harcolnia. Levsin számára a baj nem abban áll, hogy a „kopejka” őt morálisan elrontja, amennyiben azoknak a „művi” élvezeteknek a képét vetíti eléje, melyeket megszerezhetne vele, hanem abban, hogy alá kell magát rendelnie neki, mert ha nem rendeli alá magát neki, legfontosabb életszükségletei és legnyomósabb fizikai és szellemi szükségletei kielégítésének minden lehetőségétől megfosztja magát; következésképpen a morál kérdése számára elkerülhetetlenül *társadalmi* kérdéssé válik. „Az Isten birodalma” természetesen „bennünk van”. De hogy megtaláljuk magunkban, a „poklok kapuit” kell legyőznünk, és ezek a „kapuk” nem *bennünk*, hanem *kívülünk* vannak, nem a *lélkünkben*, hanem társadalmi viszonyainkban. Így kellene Levsinnak felelnie, hogyha egy „jó úr” jönne hozzá, hogy — bánomiséen — Lev Tolsztoj gróf tanait prédikálja neki.” (G. W. Plechanow: „Kunst und Literatur”, Berlin 1955, 855—856.)

S Plehanovnak tökéletesen igaza van ebben az egész elemzésben, mert a „pénzkérdés” — azaz a pénzért folytatott küzdelem — valóban nem morális, hanem létkérdés és a társadalmi viszonyok problémája. S igaza van akkor is, amikor hangsúlyozza, hogy Gorkij dramaturgiája szembefordulást jelent a tolsztojanizmussal. De valóban csak akkor volnának teljesek, igazán helyesek Plehanov megállapításai, hogyha egyfelől értékelnék Tolsztoj művészetét, másfelől pedig Gorkijnak a tolsztojanizmussal való szembefordulását mint fontos művészi eredményekhez vezető attitűdöt. Lenin azért tudta az egész Gorkijt, Gorkij művészetének minden nagy teljesítményét értékelni — s nemcsak a Plehanov által becsülteket —, mert Tolsztojt is értékelni tudta, és így gondolta át Gorkijnak a tolsztojanizmussal való polémiáját. Ez a helyes stratégia által meghatározott esztétikai álláspont természetesen rendkívül lényeges vonásokban párhuzamos Gorkij művészi álláspontjával. Gondoljunk például a „Nap fiai”-ra. Itt koleralázadás fenyeget egy vegyész és egész háza népével, holott az csupán afféle bogaras tudósemler, aki a légynek sem árt. A darabot fel lehet fogni — és ezt ma nemegyszer meg is tesszük —, mint lényegében a nép ostobasága, tudatlansága, elmaradottsága hirdetését, azzal, hogy hát istenem, van benne mellékesen néhány ironikus megjegyzés az entellektüelek irrealitására, a való világtól való elzárkózásukra. A darab azonban valójában egészen másról szól: egyrészt — és alapvetően — arról, hogy minden forrongás tévútra csúszik, ha nincs tudatos irányítása, másrészt pedig nem

csupán az intelligencia realitásérzéke hiányának pusztá konstatálásáról, „humanista” álmodozásáról, az emberről, aki a Nap fia, hogy e realitásérzék híján a saját belső problémáit sem tudja megoldani, azaz arról a mély szakadékról, amely a polgári értelmiség és a valóság között általában fennáll, vagyis arról, hogy ez az értelmiség nem tölti be a saját feladatát. Vagyis a kérdés egyfelől az, hogy a spontán felháborodás megfelelő irányítást kaphat-e az orosz intelligenciától, másfelől az, hogy az orosz intelligencia szép, humanus álmai ellenére is csak önmagára képes irányítani a tekintetét és így egyetlen saját reális problémáját sem tudja megoldani. A gorkiji mondanivaló itt nem más, mint annak a követelése — természetesen művészi értelemben, tehát ábrázoltan —, hogy meg kell szüntetni a szakadékot spontán mozgások és intellektuális mozgások között.

A szakadék megszüntetése azonban csak gyakorlatilag lehetséges, csak úgy, ha egy konkrét stratégiai cél megvalósulása érdekében tevékenykednek az emberek — ebben az időben aktuálisan a munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájáért. A stratégiai cél tehát felemelve megszünteti a különféle kritikai, tolsztojánus elképzeléseket, tévúton járó mozgalmakat, valamennyiüknek határozott, illetve konkrét irányt adva. Ilyen módon a stratégia kategóriájának nem pusztán a munkásmozgalom számára, hanem a társadalom minden ellenzéki rétege számára konkrétan összefogó és általános jelentősége van, voltaképpen konkrét teleológiát teremt közös akcióra. Mélyen összefügg Lenin stratégiakoncepciójával az az 1905-ös forradalom utáni álláspontja, mely a plehanovi—martinovi „nem kellett volna fegyverhez nyúlni” felfogással a „jobban kellett volna fegyverhez nyúlni” jelszót szegezi szembe. Vagyis ebben a jelszóban egyfelől benne rejlik az, hogy Lenin a munkás-paraszt demokratikus diktatúra stratégiai koncepcióját a maga egészében helyesnek ítélte, másfelől benne rejlik az, hogy a stratégiai koncepció megvalósításához szükségesnek tartotta a legjobb szervezést és a munkásmozgalom belső egységének megteremtését. S ebből a szempontból vizsgálja Lenin azután az olyan kérdéseket is, mint például a tragikumnak mint életkategóriának a problémáit. A tragikum ugyanis Lenin felfogása szerint egészen más, mint akár a vischeri, akár a Csernysevskij-féle esztétikában: nem esztétikai kategória, hanem élettény — a legfontosabb esztétikai fenomének tehát alapvetően mint társadalomontológiai tények vizsgálandók, és mint élettények kerülnek azután bele a művészi ábrázolás szférájába. Az élettények belső dialektikája határozza meg — természetesen nem mechanikusan — az esztétikai ábrázolásukat.

Lukács a következőképpen jellemzi Lenin felfogását a tragikumról:

„Hogy pedig Engels Münzer-felfogása mennyire alapvető mind a tragédia marxista felfogása, mind az osztályharcok bizonyos döntő fordulatainak forradalmi értékelése szempontjából, mutatja Lenin Martinov ellen 1905 elején írt cikke („Szociáldemokrácia és ideiglenes forradalmi kormány”). Martinov bőven idézgeti Engelsnek Münzerről szóló fejtegetéseit és igazi értelmüket elcsavarva ahhoz a következtetéshez jut el, hogy a készülő demokratikus forradalomban a munkáspártnak nem szabad a forradalmi kormányban résztvennie és ezáltal a proletariátus és parasztság demokratikus diktatúráját győzelemre segítenie, ha nem akarja megismételni a Münzer-tragédiát. Lenin mindenképp kimutatja, hogy az 1905-ös orosz munkáspárt helyzete a forradalomban és abból adódó feladatai egyáltalában nem azonosak azzal a konfliktussal, amelyet Engels Thomas Münzernél kimutat. De ezzel Lenin nem zárkózott el

attól, hogy szembenézzen a konfliktus, sőt az elbukás veszélyével. „Az okos Martinov” — írja — „képtelen megérteni, hogy egy ilyen elbukás, a proletariátus egy vezérének elbukása, a proletárok ezreinek elbukása harcban az igazi demokratikus köztársaságért — fizikai elbukás, nemcsak nem politikai elbukás, hanem ellenkezőleg a proletariátus legnagyobb politikai vívmánya, hegemoniájának legnagyobb megvalósítása a szabadságért vívott küzdelemben.” . . . Amint Marx, Engels és Lassalle tragédiavitájának igazi alapkérdése az volt, miként kell a 48-as forradalmat bírálni, hogy a forradalmi munkásmozgalom magasabbra fejlődjön; amint Marx forradalmi elméletéből nőtt ki a Párizsi Kommün ’tragikus’ felfogása, úgy Plehanov és Lenin ellentéte mögött a tragédia magyarázatában az 1905-ös forradalom mensevik, illetve bolsevik értékelése áll, mely a legnagyobb élességgel a moszkvai felkelés leveretése után robbant ki, amikor Lenin a közvetlen sikertelenség ellenére abban a proletárforradalmi mozgalom nagy előrelépését látta, míg Plehanov teljesen a mensevik álláspontra süllyedve azt hirdette, hogy a moszkvai munkásoknak nem lett volna szabad fegyvert ragadniuk.” (Lukács György, „Adalékok az esztétika történetéhez”, Bp. 1953, 175—177.)

A tragédia mint élettény, mégpedig mint katartikus jellegű élettény, azonban pusztán csak egyik mozzanata annak, ami a stratégiai cél alternatív megvalósulásához tartozik. A stratégiai cél tudniillik — éppen azáltal, hogy „tévedhetetlen sanszok” nincsenek — mindig alternatív jellegű, olyan élettény, amelybe az élet, a történelem legkülönbözőbb lehetőségei összpontosulnak. E felfogás alapján folytatta Lenin a legélesebb polémiát a II. Internacionálé revizionisztikus teóriájával. Ennek, mint emlékszünk, egyik leglényegesebb, legsarkalatosabb pontja az volt, hogy a fejlődésnek mindenképpen el kell vezetnie a szocializmushoz, tehát a történelmi fejlődés lényeges pontjai számára tulajdonképpen semmiféle alternatívát nem hagyott, legfeljebb annyit, hogy a fejlődés ideig-óráig — esetleg évszázadokig — elhúzódhat. Mármost ez az evolúciós elmélet éppen azon alapul, hogy a stratégiát mint fókuszot kikapcsolja a taktika és a rendkívül absztraktan, elvontan és evolúciós módon, spontánul elérhetőnek tételezett végcél közül. A stratégia mozzanatának kikapcsolása azután elvérteleníti a végcélt, mivel figyelmen kívül hagyja, hogy ennek tartalmát a maga konkrétságában a részcélok — ebben az esetben tehát a stratégia — tölti fel. Továbbá: csak a részcélok révén, ezek alternatíváiban, a kilátások relatív bizonytalanságában bontakozhatnak ki azok az emberi erők, az emberformálódási tendenciák, amelyek a későbbiekben is szerepet játszanak majd, és ebben a vonatkozásban megadják a szocializmus, majd a kommunizmus tartalmát. (Itt felidézném Lukács György egy fejtegetését arról, hogy Thermopülainál a görögök azért harcoltak, mert a magasabbrendű görög kultúrát védelmezték. A görög kultúra győzelme a perzsa fölött akkor korántsem látszott bizonyosnak — Leonidász emberei mégis az utolsó szálig harcoltak érte. Ez a bizonytalansági százalék — mondta Lukács — megvan ma is a szocializmus ügyéért harcolóknál, akik a kapitalizmussal szemben állnak. Helyzetük és elszántságuk azonban hasonlít a Thermopülainál harcoló görögökhöz.)

Az alternatívák fontosságának felismerése, az, hogy konkrétan mindig történelmi alternatívában kell gondolkoznunk, Lenin gondolatvilágának egyik alapvető jellegzetessége volt. Ez, mint látjuk, mélyen összefonódik azzal, hogy központi jelentőséget tulajdonít a történelmi összefolyamat különös periódusának és ezáltal a stratégiának. Itt a forradalmi fejlődés folyamatáról vallott

felfogásában nyilatkozik meg az, hogy Leninnél nem is lehet semmiféle leegyszerűsítő törekvés. Annak az ellentmondásnak a felismerése, hogy a munkás-ság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája elsősorban polgári demokratikus célokat valósítva meg, ugyanakkor a proletariátus osztályharca számára is új feltételeket teremt, már önmagában bizonyítja ezt. Se differenciált felfogás egyik leglényegesebb mozzanata az a felismerés, hogy a parasztság nem egységes reakciós massa, hanem komoly szerepet játszik a forradalmi mozgásban. Nyilvánvaló, hogy forradalmi energiái sok tekintetben, mégpedig alapvető módon különböznek azoktól, amelyek a munkásosztályban, különösen pedig a munkásmozgalomban jelennek meg. A stratégiai cél nem szünteti meg heterogenitásukat, de időlegesen homogenizálja őket — azáltal, hogy a stratégia mint fókusz jelenik meg, mint a legkülönfélébb forradalmi energiák gyújtópontja, éppen a legdifferenciáltabb utak, a legkülönösebb és legspeciálisabb egyéniségek, a legkülönbözőbb rétegek stb. energiái és mozgásai válnak felhasználhatóvá a stratégiai cél elérésére. Ezt ismeri fel Lenin — ezért szentel olyan nagy figyelmet a parasztmozgalmaknak, a diáklázadásoknak, a hadseregben megjelenő áramlatoknak stb., ezért is hangsúlyozza az irodalmi munka gépiességének, mechanikussá tételének lehetetlenségét stb. A fölháborodás, a régi rendszerrel való szembenállás, régi szokások és beidegzések felszámolása stb. mind olyan tendenciák, melyeket Lenin nagyra értékel. Ez vezeti ahhoz az elméleti meggyőződéshez, hogy semmi sem képzelhető el a történelemben uniformizáltan, hiszen taktika, stratégia és végcél dialektikája minden motívumot differenciál, de éppen e differenciálódás teremti meg az ellentmondások sajátos egységét. Az ellentmondások harca és egysége, amely a „Filozófiai füzetek”-ben újra és újra megjelenik, Lenin összkoncepciójának tehát egyik alapvető, állandóan újra és újra megjelenő eleme. Ezen alapul az egyéni, a rétegbeli, a történelmi differenciák méltánylása és felhasználása a stratégiai akcióegység érdekében — és a művészetben egyaránt. E felfogással Lenin nem pusztán a marxizmus totalitás-fogalmát teremti újjá, nem is pusztán az egyenlőtlen fejlődés gondolatát fejleszti tovább új alapokon, hanem Marxnak azt a gondolatát is, mely az elgépiesített, uniformizált és nivellált polgári társadalommal a valóságos emberi energiák különbözőségét állítja szembe.